

VZŤAH EPISTEMOLÓGIE A LOGIKY V RUSSELLOVEJ FILOZOFII

MARIÁN ZOUHAR, Katedra logiky a metodológie vied FiF UK, Bratislava

ZOUHAR, M.: The Relationship Between Epistemology and Logic in Russell's Philosophy
FILOZOFIA 54, 1999, No 10, p. 731

The paper examines the logical and semantical relevancy of epistemological views of Bertrand Russell. For Russell epistemological considerations were apparently one of the most important sources which provided him with a criterion for distinguishing complete and incomplete symbols. A complete symbol is defined as one having meaning in itself, while the meaning of an incomplete symbol is given by the context of a sentence. The meaning of an expression is, according to Russell, identical with its referent. Therefore, complete symbols, contrary to incomplete ones, are referential expressions. It is the task of epistemology to determine, which objects are referents of a given expressions, because, according to Russell, the referent of a complete symbol is a sense-datum - an object of acquaintance for a speaker. It is argued, however, that sense-data are not suitable candidates for meanings.

Hlavným cieľom tejto state je analýza epistemologických názorov Bertranda Russella, ktoré zastával v rokoch 1905-1919, a najmä posúdenie ich relevantnosti pre logiku a sémantiku. Zdá sa, že teóriu poznania Russell pokladal za veľmi dôležitú, o čom svedčí aj monografia, ktorú začal písať po uverejnení troch zväzkov *Principia Mathematica* (1910-1913) a ktorú považoval za epistemologický pendant k svojmu životnému dielu z oblasti logiky.¹

Domnievam sa, že konkrétny prínos epistemológie pre logiku a sémantiku u Russella možno nájsť v tom, že epistemológia mu umožnila nájsť kritérium pre logicky významné odlišenie tzv. *úplných a neúplných* symbolov. Píše: "'Neúplným' výrazom mám na mysli symbol, o ktorom sa nepredpokladá, že má nejaký význam v izolácii, ale definuje sa len v istých kontextoch. [...] Takéto symboly majú to, čo možno nazvať 'kontextovou definíciou' [definition in use]" ([8], 66). Pre úplný symbol platí, že "má význam sám osebe, bez potreby akéhokoľvek kontextu" ([8], 66). Jazyk predikátovej logiky obsahuje okrem logických symbolov aj iné výrazy, napríklad individuové konštanty. Práve úplné symboly aspirujú na post individuových konštant, a teda sú potrebné na to, aby bol možný interpretovaný kalkul predikátovej logiky. Russellova definícia, ktorá špecifikuje úplné symboly na základe toho, že majú význam samostatne, má zabezpečiť, že úplné symboly sú individuovými konštantami predikátovej logiky. V konečnom

¹ Knihu *Theory of Knowledge* Russell nikdy nedokončil. V jeho rozhodnutí nepokračovať v písaní knihy, ktorá podľa neho mala mať okolo 500 strán, zohral významnú úlohu Wittgenstein, ktorý ostro kritizoval Russellove epistemologické názory. Tá časť monografie, ktorú Russell stihol napísať, vyšla až z pozostalosti roku 1984. Prvých šesť kapitol však publikoval v časopise *The Monist* sám Russell ešte v rokoch 1914-1915 (a z toho 1., 2. a 3. kapitola tvoria stať [3]).

dôsledku sa zdá, že epistemológia má u Russella stanoviť, ktoré výrazy možno takto klasifikovať.

Proti Russellovmu metodologickému postupu určite možno namietnuť, že logicko-sémanticky relevantná kategorizácia výrazov by nemala spočívať na mimologických prostriedkoch, a teda ani na epistemológii. Nieкто iný by zase mohol Russella obhajovať, lebo úplné i neúplné symboly definoval sémanticky, na základe významu, a vhodné kritérium demarkácie by teda malo vyplývať z týchto definícií. Pokúsím sa však ukázať, že práve pri formulovaní potrebného kritéria, ku ktorému by mali viesť spomenuté definície, narazíme na epistemológiu.

V prvej časti si bližšie všimam Russellovu doktrínu, podľa ktorej významom výrazu je jeho referent. Ukáže sa, že táto téza má bezprostredný vplyv na klasifikáciu výrazov na úplné a neúplné symboly, lebo úplné symboly sú referujúcimi výrazmi a neúplné symboly nimi nie sú. Stotožnenie významu s referentom útočí na naše epistemologické intuície späť s významami výrazov a fyzickými predmetmi (ktoré často bývajú referentmi výrazov) a to je priamy impulz na analýzu Russellovej epistemológie v druhej a tretej časti state. Zistíme, za akých podmienok možno toto stotožnenie obhájiť. Vo štvrtjej časti sa identifikujú niektoré druhy výrazov prirodzeného jazyka, ktoré by mohli byť úplnými, resp. neúplnými symbolmi. V záverečnej časti sa spochybňujú určité závery epistemologických úvah a poukazuje sa na to, že kategória úplných symbolov je mýtus.

1. Význam výrazu a referent výrazu. V uvedených definíciách úplných a neúplných symbolov narážame na pojem *mať význam v izolácii*, resp. *mať význam v kontexte*. Skôr, než sa pokúsime interpretovať tieto slová, musíme si utvoriť aspoň povrchnú predstavu o tom, čo je význam výrazu. Zdá sa, že významom by mala byť *objektívna, kognitívne prístupná a myslením uchopiteľná* entita. Význam v tomto chápaní musí byť objektívny v tom zmysle, že by malo byť intersubjektívny. Tieto vlastnosti významu sa dajú odvodiť z jednoduchého skutočnosti, že je možná úspešná komunikácia a že je možný jazyk ako sociálny fenomén.

Význam nemôže byť subjektívna alebo mentálna entita. Musí byť intersubjektívne prenosný, pretože patrí výrazom objektívneho jazyka. Z tohto pohľadu sa nezdá možný privátny jazyk, lebo slová, ktoré by tvorili jeho slovník, by boli bez významu a *de facto* by nebol jazykom. Možno si však položiť otázku, či by význam nemohol byť subjektívny, keby sa definoval vzťah podobnosti medzi významami, ktoré s tým istým slovom asociujú rôzni ľudia. Musia byť významy dvoch použití jedného výrazu *numericky totožné*? Nestačí, aby boli *kvalitatívne rovnaké*? Predstavme si, že výraz V má dve použitia (inštancie) V_1 a V_2 , pričom V_1 použila osoba O_1 a V_2 použila osoba O_2 . V_1 pre O_1 má význam v_1 a V_2 pre O_2 má význam v_2 . Nestačí na to, aby O_1 a O_2 mohli úspešne komunikovať, že v_1 a v_2 by boli kvalitatívne rovnaké? Keby to bolo možné, významy by mohli mať subjektívnu povahu. Predpokladom úspešnosti tejto stratégie je existencia kritéria, na základe ktorého by sme mohli významy kvalitatívne porovnávať. Princiipiálna ťažkosť však spočíva v tom, že takéto kritérium nie je možné, a teda potrebný vzťah sa nedá definovať. Možno uviesť dve základné výhrady. Prvá námietka sa týka jazyka, v ktorom by sa malo kritérium sformulovať. Subjektívny charakter významu by nám totiž neumožnil predložiť kritérium tak, aby to isté kritérium mohli uchopiť a uznávať aj

ostatní členovia danej jazykovej komunity. Nevedeli by sme teda, či má všeobecnú záväznosť. Na jeho formuláciu by sme museli vyžadovať jazyk s objektívnymi významami. Druhá námietka zdôrazňuje, že takéto kritérium nemožno aplikovať. Významy by sme mohli porovnať len tak, že ich "položíme vedľa seba". Jeden človek by teda musel uchopiť význam istého slova pre druhého človeka a porovnať ho so svojím významom. Musel by teda uchopiť mentálnu entitu, ktorú vlastní druhý človek. Ako však v brilantnej analýze ukazuje Gottlob Frege, nie je to možné, lebo mentálne entity sú privátne, nekomunikateľné ([1], 352). Keby to bolo možné, významy by nadobudli objektívny status.

Význam nesmie byť kognitívne neprístupný, lebo inak by sme nemohli rozumieť jazyku. Pre nás, ľudí, je niečo kognitívne prístupné buď prostredníctvom piatich zmyslov, alebo prostredníctvom myslenia. Význam teda musí byť buď viditeľný, počuteľný atď., alebo mysliteľný. To znamená, že by ním mohla byť akákoľvek entita, konkrétna alebo abstraktná, až na mentálne entity, ktoré sme vylúčili. Významom by teda mohli byť jednotliviny alebo všeobecniny, ktoré sú kognitívne prístupné. Zdá sa však, že jednotliviny, fyzické predmety, musíme vylúčiť. V našom spôsobe vyjadrenia sme sa totiž dopustili istej nepresnosti. Samotné fyzické predmety nemožno uchopovať zmyslami; sú totiž len kauzálnym zdrojom entít uchopiteľných zmyslami - zmyslových vnemov. Zmyslami možno *de facto* uchopiť vnemy, nie ich kauzálne zdroje. Vnem je však subjektívny, preto nemôže byť významom. Preto musíme uzavrieť, že za významy možno pokladať len abstraktné entity uchopiteľné myslením.

Netvrdím, že táto charakteristika významu vyhovuje Russellovej predstave. V skutočnosti sa ukáže, že náš pojem významu výrazu budeme musieť v niektorých smeroch revidovať, aby sme sa priblížili k možnému Russellovmu chápaniu. Zdá sa totiž, že Russell silne inklinoval k stotožneniu významu úplných symbolov s ich referentom. Na viacerých miestach naznačuje, že úplné symboly sa bezprostredne vzťahujú na svoje referenty, pričom schopnosť identifikovať, o ktorú entitu ide, je predpokladom rozume-
nia výrazu. Jednoduchšie povedané, výrazu rozumieme vtedy, keď vieme, čo označuje. Na základe toho môžeme skonštatovať, že úplné symboly sú na rozdiel od neúplných symbolov referujúce výrazy.

Stotožnenie významu s referentom je veľmi riskantný podnik, ak sa nedotiahne do dôsledkov. Na základe predchádzajúcej charakterizácie významu filozof iste tuší nepríjemnú otázku: Ako možno fyzické predmety, ktoré bývajú referentmi výrazov, uchopiť myslením? Teoretik, ktorý berie vážne russellovský program, môže svoj postoj obhájiť len za cenu rozsiahlych kompromisov v našej ontológii a epistemológii. A Russell ako dedič britskej empiricistickej tradície je v tom pomerne dôsledný.

Z historického hľadiska mal Russell zrejme veľmi dobré dôvody na to, aby význam výrazu stotožnil s jeho referentom. Na viacerých miestach pociťuje potrebu vyrovnáť sa s Meinongovou teóriou predmetov a Fregeho zavedením ideálnych, objektívnych a nepsychologických zmyslov a myšlienok, ktoré existujú v akejsi tretej ríši ([1]; [2]). Azda možno v kritike Meinonga vycítiť aj potrebu urobiť hrubú čiaru za svojou minulosťou meinongovca (asi do roku 1903). Meinongovu teóriu Russell pokladal za kontradiktórickú, lebo podľa neho pripúšťa existenciu napríklad jednorožca alebo okrúhleho štvorca. Frege síce neprípúšťal existenciu neskutočných alebo logicky nemožných entít,

ale postuloval triedu významov (zmyslov). Stotožnenie významu výrazu s jeho referentom má ukázať, že postulovanie takýchto entít nemá potrebnú explanačnú silu a že v logike a sémantike vystačíme s tým, čo ponúka reálny svet. Fregeho ideálne zmysly a myšlienky, Meinongove neexistujúce predmety, ako aj minulosť samého Russella - to sú priestupky proti tomu, čo Russell nazval "robustný zmysel pre realitu" ([5], 154).²

2. Princíp oboznámenosti. Medzi klasifikáciou výrazov na úplné a neúplné symboly a stotožnením významu výrazu s jeho referentom je úzky vzťah. Úplné symboly sú výrazy, ktoré majú význam samostatne, teda referujú na nejaký predmet, kým neúplné symboly nadobúdajú význam až v kontexte. Keď Russell hovorí o význame v kontexte, nemá na mysli *kontext použitia výrazu* (konkrétne rečovú *situáciu*, v ktorej bol výraz použitý), ale skôr *kontext vety*, v ktorej sa výraz vyskytuje, pričom nezáleží na tom, či veta bola alebo nebola použitá v nejakej rečovej situácii. Na základe toho možno povedať, že úplný symbol má svoj význam ešte skôr, než sa vyskytne v nejakej vete, a jeho význam je jednou z konštitutívnych zložiek významu celej vety; naopak neúplný symbol nadobudne význam až vtedy, keď sa vyskytne vo vete. Aby sa dal význam výrazu stotožniť s jeho referentom, treba vo svete nájsť taký druh entít, ktoré sú referentmi singulárnych výrazov a zároveň majú spomenuté vlastnosti významu. Z epistemologického hľadiska by mali byť predovšetkým kognitívne prístupné a z ontologického hľadiska objektívne. V tomto štádiu sa prejavuje relevantnosť epistemológie.

Východiskom Russellovej argumentácie je tzv. *fundamentálny epistemologický princíp*: "Každá propozícia, ktorej rozumieme, musí pozostávať výlučne zo zložiek, s ktorými sme oboznámení." ([6], 270) Russellova formulácia je mierne zavádzajúca, lebo sa v nej - ako je pre Russella príznačné - nerozlišujú jazykové a mimojazykové entity. Slovo "propozícia" znamená v prvej časti vetu a v druhej časti význam vety. Princíp teda sformulujeme jednoznačnejšie (pričom termín "propozícia" rezervujeme pre význam vety): *Každá propozícia vyjadrená výrokom, ktorému rozumieme, musí pozostávať výlučne zo zložiek, s ktorými sme oboznámení.* Pojem *oboznámenosti* je teda centrálny. Russell píše: "Hovorím, že som *oboznámený* s predmetom, ak som s ním v priamom kognitívnom vzťahu čiže ak som si priamo vedomý samého predmetu." ([6], 264) S predmetom musíme mať bezprostredný epistemický kontakt, musíme ho priamo vnímať. S veľkým dôrazom Russell pripomína, že "oboznámenosť je binárny vzťah medzi subjektom a objektom, ktoré vôbec nemusia mať rovnakú povahu" ([3], 127).³ To znamená, že oboznámenosť je *vzťah*, do ktorého vstupujú dve, niekedy rôzne entity: *subjekt*, ktorý je oboznámený, a *objekt*, s ktorým je subjekt oboznámený. V niektorých prípadoch objekt môže byť súčasťou subjektu (vtedy, keď objekt je obsahom mysle subjektu), ale v žiadnom prípade nemožno subjekt redukovať na objekt. Russell varuje pred

² O Fregem pozri ([4], 141 a n.); o Meinongovi pozri ([4], 140-141; [5], 153-154 a [6], 273).

³ Na inom mieste Russell píše: "Oboznámenosť s predmetmi spočíva vo svojej podstate vo vzťahu medzi mysľou a niečím iným, ako je myseľ."

rozmanitými podobami subjektivismu alebo idealizmu na jednej strane a materializmu na strane druhej ([6], 264-265).⁴

S ktorými predmetmi môžeme byť podľa Russella oboznámení? Ktoré predmety môžu byť významami úplných symbolov? Roku 1911 zaradil medzi predmety, s ktorými máme bezprostredný epistemický kontakt, *zmyslové údaje* (*sense-data*), *ja* (subjekt, ktorý je oboznámený) a *všeobecniny* (pojmy) ([6], 265-266). O niekoľko rokov neskôr Russell svoje názory čiastočne opravil a spomedzi predmetov oboznámenosti vypustil *ja* ([3], 163-164). Pojem bezprostredného epistemického kontaktu teda treba chápať v dostatočne širokom zmysle, ktorý zahŕňa nielen kontakt prostredníctvom zmyslov (v prípade zmyslových údajov), ale aj prostredníctvom tzv. *chápania* (v prípade všeobecnín). Bezprostredný epistemický kontakt nemáme s fyzickými predmetmi a inými myslami ([4], 137, 150; [7]). Môžeme ich však poznať "z deskripcie": "Budem hovoriť, že objekt 'poznáme z deskripcie', ak vieme, že je 'tým takým-a-takým', t.j. ak vieme, že existuje iba jeden predmet s istou vlastnosťou. Pritom sa spravidla predpokladá, že tento predmet nepoznáme na základe oboznámenosti. Vieme, že muž so železnou maskou existoval a vieme o ňom mnohé propozície, no nevieme, kto to bol. Vieme, že bude zvolený kandidát, ktorý získa najviac hlasov, a v tomto prípade sme tiež veľmi pravdepodobne oboznámení (v tom jedinom zmysle, v akom môžeme byť oboznámení s niekým iným) s človekom, ktorý je skutočne kandidátom, ktorý dostane najviac hlasov, ale nevieme, ktorý z kandidátov to je, t.j. nevieme nijakú propozíciu tvaru '*A* je tým kandidátom, ktorý získa najviac hlasov', kde *A* je meno jedného z kandidátov." ([6], 267)

To znamená, že fyzický predmet síce nemôžeme bezprostredne vnímať, ale môžeme sa s ním zoznámiť pomocou jeho primeranej deskripcie. Tento druh poznania nás však nebudie zaujímať.

Medzi fyzickými predmetmi a zmyslovými údajmi je veľký rozdiel. V predchádzajúcej kapitole sme (v zhode s bežnými intuíciami) pokladali za referenty singularných výrazov fyzické predmety. Preto sa nám zdala podozrivá požiadavka, aby referent výrazu bol aj jeho významom. Vo svetle princípu oboznámenosti je však zrejmé, že Russell má v rukách pomerne silný nástroj, ktorým by mohol naše pochybnosti rozptýliť. Ak totiž budeme pokladať za referenty úplných symbolov zmyslové údaje, ktoré patria medzi predmety oboznámenosti, a teda sú v našom kognitívnom dosahu, môžeme prekonať niektoré epistemologické prekážky. U Russella naozaj vystupujú zmyslové údaje ako jednotliviny označované úplnými symbolmi, a preto si treba bližšie všimnúť ich povahu.

3. Zmyslové údaje. Naznačil som, že Russell bol nespokojný s idealistickými doktrínami, ktoré zanedbávajú objekt a preceňujú subjekt.⁵ Nemožno prehliadnuť ani poznámku, že "s predmetom som oboznámený dokonca i vtedy, keď práve nie je pred mojou myslou, za predpokladu, že pred mojou myslou už bol a opäť bude, ak sa naskytne príležitosť" ([6], 264). To znamená, že *opakovane* môžeme vnímať *jeden* zmyslový údaj. Na jednom mieste zmyslový údaj charakterizuje ako "bezprostredne

⁴ Pod idealizmom Russell chápe "doktrínu, podľa ktorej všetko, čo existuje - alebo aspoň všetko, o čom možno vedieť, že existuje - musí byť v istom zmysle mentálne" ([7], 19).

⁵ Pozri napríklad hlbokú kritiku neutrálneho monizmu Macha a Jamesa v ([3], 147 a n.).

vnímateľný objekt" ([6], 265; kurzíva - M. Z.). Zdá sa, že zmyslové údaje musia mať objektívnu a stabilnú povahu. Na druhej strane nezriedka narazíme na zmienky o tom, že zmyslové údaje sú subjektívne.⁶ Ich existencia závisí od toho, či ich niekto vníma. Ďalej zdôrazňuje, že zmyslový údaj vzniká v interakcii fyzického predmetu so zmyslovým receptorom ([7], 18, 21). (To však ešte neznamená, že môžeme nejako vnímať fyzický predmet, ale len to, že fyzický predmet, ktorý je sám nevnímateľný, sa nám nejako javí - to, čo vnímame, je jav, ktorý korešponduje s daným fyzickým predmetom.) Neskôr uvidíme, že zmyslové údaje nemôžeme stotožniť s vlastnosťami fyzických predmetov (zmyslové údaje sú však zapríčinené týmito vlastnosťami).

Ako možno zosúladiť tieto protichodné tendencie, ktoré nás nabádajú, aby sme zmyslové údaje v Russellovej koncepcii na jednej strane pokladali za objektívne, ale na druhej strane za subjektívne? Domnievam sa, že obe tendencie si odporujú len zdanlivo. Predovšetkým si treba uvedomiť, že Russell odlišuje zmyslové údaje od vnemov, o subjektívnej povahe ktorých nemožno pochybovať. "Slovným spojením 'zmyslové údaje' pomenujeme veci, ktoré bezprostredne poznáme z vnímania, napríklad farby, zvuky, vône, tvrdosť, drsnosť atď'. Výrazom 'vnem' pomenujeme skúsenosť byť si bezprostredne vedomý týchto vecí. Vždy, keď vidíme farbu, máme teda vnem farby, ale farba sama je zmyslový údaj, nie vnem. Farba je to, čo si bezprostredne uvedomujeme, pričom vnemom je toto uvedomenie." ([7], 4)

Ak je to tak, zmyslové údaje musia byť subjektívne v inom zmysle. Máme dobrý dôvod odlišiť dva významy slova "subjektívny". Explicitne ich odlišuje aj Russell, keď analyzuje Berkeleyho filozofiu ([7], 21-22). Zdá sa, že vnemy sú subjektívne v tom zmysle, že sú *mentálne*, teda jestvujú v *mysli* (sú *obsahom* mysle) konkrétneho človeka. Zmyslové údaje však nie sú v mysli daného človeka, ale len *pred* jeho myslou; sú teda subjektívne v tom zmysle, že ich existencia závisí od toho, či sú vnímané, ale nie od toho, či sú obsahom danej mysle. V jednej úvahe Russell ukazuje, že zmyslové údaje existujú v súkromnom priestore konkrétneho človeka, ktorý ďalej nešpecifikovaným spôsobom korešponduje s reálnym priestorom, v ktorom sú situované fyzické predmety. Súkromný priestor však nemá mentálnu povahu, t.j. nie je obsahom mysle tohto človeka, ale je nanajvýš jeho perceptuálnym poľom ([7], 14). Zmyslové údaje vznikajú a existujú v interakcii konkrétneho fyzického predmetu a daného zmyslového receptora, ktorý je pre každého človeka jedinečný, a preto jeden zmyslový údaj nemôžu vnímať viacerí ľudia. Preto však ešte nemusí byť mentálny! Hoci existencia zmyslového údaju závisí od danej mysle, je do istej miery objektívny, lebo nie je jej obsahom. Pokiaľ ide o ontologický status zmyslových údajov, sú objektívne práve v tomto zmysle. Termín "subjektívny" budem ďalej používať v zmysle "mentálny" a výraz "objektívny" v nariadenom netradičnom zmysle.

Myslím si, že jednoduchý príklad nám pomôže ilustrovať rozdiel medzi fyzickým predmetom, jeho vlastnosťami, zmyslovým údajom a vnemom. Všimnime si prípad, keď niekto vníma farbu. Farba je podľa Russella zmyslový údaj, nie vlastnosť predmetu. Takisto platí, že nevnímame vlastnosti predmetu, ale len to, čo vznikne v interakcii

⁶ "[Z]myslové údaje sú súkromné pre každého jednotlivého človeka; čo zrakom bezprostredne vníma jeden človek, nemôže bezprostredne vnímať iný človek; hľadajú na veci z trochu odlišných hľadísk, a teda ich vidia trochu odlišne." ([7], 9)

predmetu, resp. jeho vlastnosti, a zmyslového orgánu, v našom prípade oka. Predstavme si, že človek *A* pri pohľade na predmet *O* vníma červenú farbu. Relevantnou *vlastnosťou* *O* je to, že pohlcuje svetelné lúče s určitou vlnovou dĺžkou a odráža lúče s inou vlnovou dĺžkou, napríklad odráža lúče s najväčšou vlnovou dĺžkou. Tieto lúče dopadajú na sietnicu oka *A*, a tak spôsobujú, že *A* vidí červenú farbu. Daná červená farba je zmyslový údaj. Lúč s najväčšou vlnovou dĺžkou *nie je* červený ani daný človek nevníma *tento lúč* ako červený, ale *vníma ho ako červenú farbu* (t.j. vôbec nevníma lúč, ale farbu). V tomto zmysle aj vlastnosti predmetu sú pre nás neprístupné a zmyslové údaje s nimi nemožno stotožňovať. Zopakujme ešte raz: *predmet O má vlastnosť odrážať svetelné lúče s najväčšou vlnovou dĺžkou, ktorá v interakcii s konkrétnym okom spôsobuje vznik zmyslového údaju červenej farby, ktorý spôsobuje, že človek A má vnem červene.*

Z predchádzajúceho príkladu by malo byť jasné aj to, že jeden zmyslový údaj nevnímajú viacerí ľudia. Azda len v jednom prípade Russell pripustil, že viacerí ľudia môžu vnímať ten istý zmyslový údaj - môžu vnímať ten istý časový okamih ([3], 156). Ostatné zmyslové údaje nie sú intersubjektívne vnímateľné. Zmyslový údaj, s ktorým je jeden človek oboznámený, môže druhý človek spoznať nanajvýš z deskripcie. "Ak poviem "toto", pričom ukazujem na nejaký viditeľný predmet, iný človek nevidí presne to isté, čo ja, lebo sa pozerá z iného miesta. Ak teda bude o tomto slove predpokladať, že označuje predmet, ktorý vidí, "toto" nebude mať preňho ten istý význam ako má pre mňa. Ak sa to pokúsi napraviť, bude musieť nahradiť bezprostredný zrakový údaj deskripciou, napríklad 'ten predmet, ktorý z pohľadu môjho priateľa zodpovedá predmetu, ktorý vidím.'" ([3], 156)

4. Úplné a neúplné symboly v prirodzenom jazyku. Ktoré výrazy prirodzeného jazyka patria medzi úplné, resp. neúplné symboly? Zopakujme si, že úplné symboly sú na rozdiel od neúplných symbolov referujúce výrazy. Vzhľadom na načrtnutú epistemológiu platí, že úplné symboly budú referovať na zmyslové údaje, ktoré v Russellovej koncepcii preberajú úlohu jednotlivín. Treba teda rozlišovať bežný pojem jednotliviny (do jeho rozsahu patria napríklad fyzické predmety) a Russellov pojem. Z toho vyplýva, že výrazy, o ktorých by sme bežne predpokladali, že referujú na jednotliviny, túto vlastnosť v Russellovej koncepcii stratia. Jediné prípustné predmety referencie pre singulárne výrazy sú zmyslové údaje.

4.1. Neúplné symboly - deskripcie a vlastné mená. Za paradigmatické neúplné symboly Russell považuje napríklad deskripcie. To je v rozpore s bežnými intuíciami, ktoré s deskripciami spájame - v prirodzenom jazyku sú totiž pohodlným nástrojom vyčleňovania predmetov; podľa našich intuícií by sme ich teda pokladali skôr za referujúce výrazy, t.j. za úplné symboly.⁷ V Russellovej koncepcii to však neplatí, lebo

⁷ Russellova teória deskripcií je založená na myšlienke, že sémantiku deskripcie nemožno vysvetliť odkazom na individuum, ktoré náhodou má požadovanú vlastnosť. V tom sa výrazne odlišuje od sémantickej teórie, ktorú sformuloval Frege. Diskusia o referenčnom charaktere deskripcií trvá dodnes. Proti russellovskému chápaniu deskripcií sa vytvorila strawsonovská opozícia, ktorá preberá Fregeho myšlienku a deskripcie chápe ako výrazy, ktoré môžu referovať na fyzické predmety. Russellovská teória deskripcií sa dnes vyskytuje v dvoch hlavných podobách:

deskripcii môžeme podľa neho porozumieť aj vtedy, keď nevieme, ktorý fyzický predmet ju spĺňa (t.j. má požadovanú vlastnosť). Klasifikáciu deskripcii ako neúplných symbolov Russell zdôvodnil v *Principia Mathematica* hneď dvoma argumentmi. Uvediem druhý z nich. Tento argument má charakter nepriameho dôkazu, a preto sa na začiatku predpokladá, že *deskripcie sú úplné symboly*. Všimnime si notoricky známy Russellov výrok "Scott je autor *Waverley*", kde "autor *Waverley*" je deskripcia a "Scott" je vlastné meno. *Podľa predpokladu* má táto deskripcia referent, t.j. význam; nech je ním *c*. Keď v tejto vete nahradíme deskripciu menom "*c*", ktoré je iným označením predmetu *c*, vznikne veta "Scott je *c*". Teraz môžu nastať dve situácie: "ak *c* je ktokoľvek okrem Scotta, je táto veta nepravdivá; ak *c* je Scott, veta znie 'Scott je Scott', ktorá je triviálna a zjavne odlišná od vety 'Scott je autor *Waverley*'" ([8], 67). Ani jedna situácia však v prípade vety "Scott je autor *Waverley*" nenastáva, z čoho Russell vyvodzuje záver, že pôvodný predpoklad je nesprávny: deskripcie nie sú úplnými, ale neúplnými symbolmi.

Zdá sa, že aj mnohé vlastné mená patria u Russella medzi neúplné symboly. Analyzujme negatívny existenčný výrok "Romulus neexistuje". Keby "Romulus" bol úplný symbol, jeho významom by bol označený predmet. Veta "Romulus neexistuje" by bola nepravdivá, ale zároveň protirečivá. Najprv by sme totiž subjektovým výrazom identifikovali nejaký predmet a vzápätí by sme tvrdili, že *tento* predmet neexistuje. Korektné však nemôžeme o niečom identifikovanom, čo zjavne existuje, vyhlásiť, že to neexistuje. Čo sa stane, keď táto veta bude pravdivá? Romulus by skutočne nemohol existovať. Výraz "Romulus" by nemal význam, keďže významom vlastného mena je jeho referent. Lenže potom by ani celá veta nemala význam - bola by nezmyselná. Nezmyselnú vetu určite nikto nepokladá za pravdivú! Keď je veta "Romulus neexistuje" nepravdivá, je protirečivá; keď je pravdivá, nemá význam.⁸ Z toho vyplýva, že aspoň niektoré výrazy, ktoré z hľadiska gramatiky klasifikujeme ako vlastné mená, nemôžeme zaradiť do logickej kategórie úplných symbolov.

4.2. Úplné symboly - pravé vlastné mená. Úplný symbol je podľa Russella výraz, s referentom ktorého sme oboznámení - preto referuje len na zmyslový údaj, nie na fyzický predmet. A zmyslový údaj ako jeho referent je aj jeho významom. Výrazy, ktoré spĺňajú túto podmienku, Russell nazýva *pravými* alebo *logickými vlastnými menami*. Treba upozorniť, že pravé vlastné mená nemajú nič spoločné s vlastnými menami, ktoré poznáme z prirodzeného jazyka. Russellova kategória pravých vlastných mien patrí do logiky, nie do gramatiky; sú to teda výrazy, ktoré môžeme pokladať za individuové konštanty v systéme predikátovej logiky. Ich jedinou úlohou je zastupovať zmyslový údaj. Russell je pomerne skúpy na príklady pravých vlastných mien. V skutočnosti spomína len zámeno "toto". Podľa Russella je jeho významom daný zmyslový údaj, na ktorý používateľ slova ukazuje. "Slovo 'toto' je vždy vlastným menom v tom zmysle, že sa priamo vzťahuje na jeden predmet, a predmet, na ktorý sa vzťahuje, nijako *neopisuje*."

napríklad S. Neale obhajuje tézu o tom, že deskripcie vôbec nie sú referujúce výrazy; na druhej strane P. Tichý rozpracoval tézu, že deskripcie síce nereferujú na empirické predmety, ale referujú na logicko-sémantické entity, tzv. konštrukcie.

⁸ Podobný príklad Russell uvádza v ([8], 66).

Pri rôznych príležitostiach sa však vz'ahuje na rôzne predmety. [M]ôžeme povedať, že 'toto' je menom toho predmetu [the object], na ktorý človek používajúci toto slovo momentálne zameriava svoju pozornosť." ([3], 167-168)

Treba vysvetliť, čo znamená, že slovo "toto" nijako neopisuje svoj referent. Jeho referentom je *ten* predmet, ktorý subjekt v danom momente vníma. To však neznamená, že jeho význam je totožný s významom deskripcie "ten predmet, ktorý subjekt v danom momente vníma" - vtedy by jeho významom nebol označený predmet. Ide skôr o to, že na základe vnímania sme vyčlenili nejaký predmet, zmyslový údaj, a tento predmet označíme výrazom "toto". Označíme ho však až potom, ako sme ho vyčlenili! To, že ho dokážeme *opísať* ako momentálne vnímaný predmet, nemá nič spoločné s pravým vlastným menom "toto", lebo uvedenú deskripciu použijeme až potom, keď ho vyčleníme a pomenujeme.

Vzhľadom na Russellovu epistemológiu musíme spomenúť, že výraz, ktorý je pre človeka *A* pravým vlastným menom, nie je ním aj pre človeka *B*. Ak totiž platí, že *A* a *B* nemôžu uchopiť striktne ten istý zmyslový údaj, tak aj výraz, ktorým *A* pomenoval svoj zmyslový údaj, nebude pre *B* pravým vlastným menom. Ak pre *A* tento výraz zastupuje určitý predmet, s ktorým je oboznámený, tak pre *B* zastupuje len deskripciu daného predmetu, ktorú s menom asociuje. Čosi podobné platí aj pre jedného človeka, ktorý použije meno v dvoch rôznych okamihoch. V jednom okamihu je oboznámený s určitým zmyslovým údajom a výraz použitý na jeho označenie je pravým vlastným menom, kým v druhom okamihu s ním nemusí byť oboznámený, a preto *rovnaký* výraz preňho zastupuje niektorú deskripciu. Nemusí to však platiť vždy, lebo Russell pripúšťal, že jeden človek môže byť s jedným zmyslovým údajom oboznámený opakovane.⁹

Rozumieť slovu "toto" podľa Russella znamená vedieť, ktorú entitu zastupuje. V tejto súvislosti sa však zdá, že zmysluplne možno hovoriť len o *inštanciách* slova "toto". Týmto výrazom označujeme v rôznych situáciách rôzne veci, a preto slovný *typ* "toto" je mnohoznačný. Konkrétna inštancia je však jednoznačná, lebo zastupuje práve jeden zmyslový údaj. Cítíme, že tento význam slova "rozumieť" je iný ako jeho zvyčajne (dokonca aj vo filozofickej literatúre) používaný význam. Trochu sa zdráhame pripustiť, že výraz "toto" ako *typ* je viacznačný, lebo ako zámeno je pre nás jednoznačný - jeho významom je predsa *metóda* vyčlenenia konkrétnych predmetov; slovo "toto" identifikuje *ten predmet, ktorý sa nachádza na významom mieste v perceptuálnom poli hovoriaceho*: významom je táto metóda, nie sám predmet v perceptuálnom poli. V istom zmysle by sme Russellovi oponovali a aj inštanciám tohto slova by sme upreli, že ich významom je konkrétny identifikovaný predmet. O každom znalcovi slovenčiny možno povedať, že rozumie tomuto slovu, ak s ním spája uvedenú procedúru. Niekedy by sme však boli ochotní pripustiť, že danej *inštancii* nerozumie, lebo nevie, na čo referuje. Pre Russellovu sémantiku však nie je tento lingvistický pojem rozumenia relevantný. Identifikácia referenta bola preňho neoddeliteľne spojená s rozumením konkrétnemu výrazu, lebo stotožňoval význam výrazu s jeho referentom.

⁹ Pre historickú presnosť treba zdôrazniť, že Russell najprv zastával modifikovanú verziu tejto teórie. V zhode so svojou skoršou epistemologickou pozíciou, podľa ktorej pripúšťal, že sme oboznámení aj so subjektom ja, uznával, že pravým vlastným menom je aj slovo "ja". Keď však túto pozíciu opustil, "ja" už nepokladal za pravé vlastné meno.

5. Naozaj môžu byť zmyslové údaje významami výrazov? Už som avizoval, že Russellov pojem významu bude trochu iný ako náš, čo súvisí s jeho netradičným chápaním slova "rozumieť". V prvej časti som význam charakterizoval ako objektívnu, kognitívne prístupnú a myslením uchopiteľnú entitu. Zmyslové údaje, teda Russellove významy, nepochybne sú kognitívne prístupné, lebo sú spoznatelné. O ich objektívnosti však môžeme do istej miery pochybovať. V tretej časti sme videli, že zmyslové údaje nie sú subjektívne v tom zmysle, že by boli mentálne, ale ich existencia aj napriek tomu závisí od existencie subjektu, ktorý ich vníma. Na otázku, či zmyslové údaje sú objektívne, sa teda nedá celkom jednoznačne odpovedať. Ak slovo "objektívny" pochopíme v zmysle "nementálny", môžeme ich pokladať za objektívne. Ak však od objektívnych entít budeme požadovať, aby boli intersubjektívne prístupné - teda aby boli umiestnené vo "verejnom", a nie v "súkromnom" priestore -, potom zmyslové údaje zjavne nebudú objektívne. Už na prvý pohľad je jasné, že zmyslové údaje nie sú uchopiteľné myslením, ale zmyslami. Preto Russell pripúšťa ako významy aj jednotliviny (v jeho chápaní), kým v prvej kapitole sme ako významy pripustili len všeobecniny. Mali sme však na mysli iný pojem jednotliviny. Pokiaľ sú Russellove jednotliviny naozaj uchopiteľné zmyslami, mohli by byť významami.

Zdá sa však, že aj napriek zdanlivej prijateľnosti je tento názor problematický. Nemyslím si, že zmyslové údaje v Russellovom chápaní sú lepšími kandidátmi na post významov ako fyzické predmety. Problém spočíva práve v uvedenom dvojakom zmysle slova "subjektívny". Ak sú totiž zmyslové údaje nementálne, teda v istom zmysle "objektívne" a nezávislé od subjektu, subjekt ich nedokáže *uchopiť* v pravom zmysle slova. Fyzické predmety sa ako možné významy diskvalifikovali preto, že subjekt ich nemôže priamo "dostať do svojej mysle". Ani zmyslové údaje nemožno dostať do mysle subjektu, lebo ich *status* určuje, že nie sú v mysli subjektu. Z tohto pohľadu sa zdá, že jedinými entitami, ktoré Russell spomína a ktoré majú túto dôležitú vlastnosť významov, sú vnemy. Subjektívne a mentálne vnemy však nemôžu byť významami slov verejného a objektívneho jazyka (pokiaľ má byť verejný a objektívny). Teória významu by nemohla byť sémantickou záležitosťou, ale spadala by do kompetencie psychológie. A navyše, ak za referent úplného symbolu pokladáme zmyslový údaj, nemohli by sme stotožniť význam výrazu s jeho referentom.

V tejto chvíli by azda niekto chcel pokladať zmyslové údaje za subjektívne (mentálne) a fakticky ich stotožniť s vnemami. Ak to však urobíme, rezignujeme na pochopenie Russellovo bazírovania na rozdielnosti subjektu a objektu a jeho odporu k idealistickým doktrínam. Navyše by sme sa dostali do veľkých interpretačných problémov, lebo v zhode s týmto predpokladom by sme museli vysvetliť značnú časť Russellových myšlienok, o ktorých sme hovorili najmä v druhej a tretej časti.

Zastali sme teda pred dilemou, či máme zmyslovým údajom pripísať úlohu, ktorú by mali hrať v Russellovej vízii stotožnenia významu výrazu s jeho referentom, a zároveň by sme boli nútení zabudnúť na ich nementálny charakter, alebo by sme ich mali naďalej pokladať za existujúce mimo subjektu, ale potom za sémanticky nevyhovujúce. Keď tieto závery aplikujeme na požiadavku, aby úplné symboly (práve vlastné mená) boli individuovými konštantami predikátovej logiky, takisto narazíme na

problémy. Ich významom by totiž mali byť zmyslové údaje. Ak sú však zmyslové údaje subjektívne, interpretovaný kalkul predikátovej logiky nebude ničím iným len časťou epistemológie alebo psychológie. Keby sme ich pokladali za objektívne, nemohli by plniť úlohu významov, a preto by v skutočnosti nijaký interpretovaný kalkul nebol možný, lebo zdanlivým individuovým konštantám by sme nedokázali priradiť významy.¹⁰

LITERATÚRA

- [1] FREGE, G.: O zmysle a denotáte. Preložil A. Riška. In: *Filozofia* 47, 1992, č. 6, s. 349-363.
- [2] MEINONG, A.: O teórii predmetov. Preložil P. Stach. In: *Organon F* 3, 1996, č. 1, s. 22-43; a č. 2, s. 125-140.
- [3] RUSSELL, B.: On the Nature of Acquaintance. In: Marsh, R. Ch. (ed.): *Logic and Knowledge. Essays 1901-1950*, London 1956, s. 127-174.
- [4] RUSSELL, B.: O označovaní. Preložil D. Kamhal. In: *Organon F* 2, 1995, č. 2, s. 137-151.
- [5] RUSSELL, B.: Opisy. Preložil D. Kamhal. In: *Organon F* 2, 1995, č. 2, s. 152-162.
- [6] RUSSELL, B.: Poznanie na základe oboznámenosti a poznanie z deskripcie. Preložili P. Cmorej a M. Zouhar. In: *Organon F* 4, 1997, č. 3, s. 264-278.
- [7] RUSSELL, B.: *The Problems of Philosophy*. Oxford 1980.
- [8] RUSSELL, B. - WHITEHEAD, A. N.: *Principia Mathematica I*. Cambridge 1963.

Marián Zouhar
Katedra logiky a metodológie vied FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava
SR

¹⁰ Ďakujem Pavlovi Cmorejovi za niektoré podnetné pripomienky k predchádzajúcej verzii state.